

І. Ф. Курас (Київ), Ф. Г. Турченко (Запоріжжя), Т. С. Геращенко (Запоріжжя)

М. І. Міхновський: постать на тлі епохи*

З початком світової війни М. І. Міхновський був покликаний до діючої армії, а лютневу революцію 1917 р. зустрів у Києві, центрі національно-політичного життя України. Залишаючись на військовій службі, він негайно включився в активну політичну діяльність, прагнучи об'єднати своїх нечисленних однодумців, розгорнути пропаганду ідеї самостійності України, добиватися досягнення її швидкими і рішучими діями, прихильником яких він завжди був. Як правник, М. І. Міхновський дійшов до висновку, що падіння царизму звільняє український народ від зобов'язань, які він взяв на себе по Переяславському договору 1654 р. по відношенню до правлячої у Росії династії. Додатковим аргументом на користь цього був і той беззаперечний факт, що царі ніколи не виконували взяті на себе зобов'язання. З іншого боку, революція відкрила унікальну можливість добитися права України на незалежність навіть без огляду на формально-правові міркування.

З особою М. І. Міхновського тісно пов'язано багато важливих, ключових політичних подій 1917 р. в Україні. Про його участь у цих подіях сучасному українському читачеві майже нічого не відомо. Замовчувала не лише офіційна радянська історіографія. Про діяльність М. І. Міхновського не писали і ті, хто про неї добре знав — його сучасники, активні учасники українського національно-визвольного руху, у тому числі М. С. Грушевський і В. К. Винниченко, які майже безвиїзно жили у той час у Києві, де до середини літа 1917 р. перебував М. І. Міхновський. Він залишався для них незручним, незговірливим, зарозумілим і надто прямолінійним. Разом з тим, життя щораз підтверджувало його правоту. Очевидно, спогади про це викликали у багатьох неприємні асоціації.

Уже 3 березня 1917 р. М. І. Міхновський, за свідченням П. Мірчука, здійснив спробу утворити організаційний центр самостійницьких сил, який зміг би стати органом тимчасового державного правління усіма сферами життя незалежної України і добився б скликання українського парламенту та відповідального перед ним уряду. П. Мірчук називає орган державного правління, який прагнув утворити Міхновський, «Українською Центральною Радою» (УЦР)¹.

В історичній літературі виникнення УЦР зв'язується з діяльністю поміркованих діячів українського національного руху, об'єднаних у «Товариство українських поступовців» (ТУП). Ця організація виникла ще у 1907 р. і об'єднувала, перш за все, лібералів, членів Української радикально-демократичної партії (УРДП), які в умовах реакції відійшли від політичної діяльності і займалися майже виключно культурно-освітнянською роботою. ТУП і деякі інші групи 4 березня 1917 р. оголосили про утворення

* Закінчення. Поч. див.: Укр. іст. журн.— 1992.— № 9.

власного об'єднання, покликаного представляти український національний рух перед новими російськими властями. Це об'єднання одержало назву Центральної Ради. До роботи у ній включилися члени Української соціал-демократичної партії, українські есери і члени Української радикально-демократичної партії, яка після Лютневої революції відновила свою діяльність, представники інших політичних груп і громадських організацій.

Виникає питання: чи справді у перші дні березня 1917 р. у Києві співіснували два центри національних сил, чи вказівка П. Мірчука на спробу створення Міхновським УЦР є нічим необґрунтованим твердженням? Прямих доказів на користь М. І. Міхновського П. Мірчук не наводить. Побічним доказом може служити, наприклад, той факт, що у джерелах називаються різні дати утворення Центральної Ради: 3 і 4 березня². Цілком ймовірно, що мова йде про різні організації, а не про розбіжності в оцінці дати виникнення однієї. Якщо це так, то Міхновський випередив своїх ліберальних і соціалістичних опонентів, принаймні, на один день. Але перед ним негайно постало питання: продовжити державно-творчу роботу з опорою на самостійницькі елементи, чи піти на співпрацю з ТУП і створюваною ним Центральною Радою? В умовах наростання революційних подій на Україні М. І. Міхновський не міг не вибрати останнє: масштаби завдань вимагали участі максимальної кількості людей, яким не була байдужа доля нації. У розпорядженні самостійників таких людей було порівняно мало. Необхідність єдності дій представників різних течій національного руху диктувалася самим життям. В результаті переговорів представників різних напрямків національного руху — лібералів, соціал-демократів, безпартійних, самостійників та інших — виникла об'єднана організація, яка перебрала назву — Українська Центральна Рада (УЦР).

З перших днів революції М. І. Міхновському стало ясно, що майбутнє України у значній мірі залежить від того, чи зуміє вона створити власні, підпорядковані її представникам, збройні сили. В умовах світової війни, коли мільйони українців одержали зброю, створення національної армії було технічно нескладним завданням. Але це очевидне з точки зору здорового глузду прагнення не було зрозуміле партнерам самостійників по УЦР. Вони виходили з тієї точки зору, що після краху царизму, який поневолював український народ, у Росії немає ворожих йому сил. Українські ліберали поклали надії на російських кадетів, а соціалісти — на російських меншовиків і есерів. І ті, і інші були твердо впевнені, що російські політики будуть широко допомагати українцям у їх домаганнях свободи національного життя. За таких умов створення власної національної армії вважалося не лише надто дорогим, але і небезпечним заходом, оскільки, мовляв, війська можуть стати «зряддям реакційних сил».

Міхновський, як і раніше, не погоджувався вручати долю України представникам інших націй. Ніякого винятку для лібералів чи соціалістів Росії він не робив. Особливо його лякала перспектива перемоги в Росії соціалістів, «московського пролетаріату», оскільки його панування над українським народом «буде ще важчим і незмірно жорстокішим, ніж панування московської буржуазії». Звідси його надзвичайна активність в творенні національних збройних сил. Він відчував небезпеку, яка насувалася на Україну, і прагнув створити надійні гарантії її свободи.

Курс на організацію української армії гаряче підтримувала Українська Народна Партія (УНП), яка відновила після Лютневої революції свою діяльність. Вже у першому документі УНП 1917 р. — Універсалі від 21 березня 1917 р., містився заклик: «...Негайно утворювати українські легіони

по всій Україні»³. Члени УНП були зорієнтовані на активну діяльність у військах. Цю роботу очолив М. І. Міхновський.

З початку березня 1917 р. він швидко налагоджує зв'язки з військовими, охоче виступає перед ними на різних зборах і нарадах. 6 березня з ідеєю утворення української національної армії М. І. Міхновський виступив перед 210 офіцерами-українцями. Збори прийняли резолюцію, в основу якої було покладено ідеї доповіді. Повідомлення про «Підготовче віче» (так було названо збори) було опубліковане масовим тиражем і поширене на фронті і в тилу. 9 березня М. І. Міхновський організував збори військових-українців київського гарнізону, які підтримували рішення «Підготовчого віча». На цих зборах були присутні понад 4 тисяч офіцерів, унтер-офіцерів та рядових.

Через два дні М. І. Міхновський знову виступив перед військовими, які перебували у Києві проїздом. Він запропонував приступити до організації «Першого українського охочекомонного полку ім. гетьмана Богдана Хмельницького»⁴.

Серія цих зборів була завершена військовою нарадою гарнізону Києва і околиць 16 березня 1917 р., яка по доповіді М. І. Міхновського прийняла резолюцію, що сформулювала завдання: «Негайно приступити до організації власної національної армії, як могутньої своєї мілітарної сили, без якої не можна і помислити про здобуття повної волі Україні». Збори створили «Український військовий організаційний комітет», до складу якого входили: полковник Глинський — голова; полковник Волошин, сотник Л. Ган, прапорщик Т. Павелко і поручик М. І. Міхновський — члени. Завданням цього комітету була українізація військових частин на Україні, створення українських військових організацій і, перш за все, відкриття українського військового клубу⁵. Було вирішено негайно приступити до організації в Києві Першого українського полку.

Військові вирішили підтримати призначену на 19 березня українську демонстрацію в Києві, присвячену революції. Але надати цій демонстрації самостійницького характеру їм не вдалося, хоча поряд з численними лозунгами «Автономія України», в лавах демонстрантів зустрічалися заклики «Хай живе самостійна Україна» і «Самостійна Україна з гетьманом на чолі», а перед демонстрантами з емоційною промовою виступив М. І. Міхновський⁶.

У кінці березня в Києві було створено «Український військовий клуб ім. гетьмана П. Полуботка». Керували цим клубом М. І. Міхновський і його близький друг хорунжий Л. Ган. Почесним членом клубу обрано коменданта київського гарнізону генерал-лейтенанта Цищовича. Завданням клубу оголошувалося: «Гуртувати в одній сім'ї вояків, лікарів і військових урядовців» і виховувати серед них і серед усього українського народу свідомість значення і ролі армії у боротьбі народу за визволення. Передбачалося відкриття філій клубу по всій Україні. Члени клубу видали і поширили десятки тисяч листівок серед українських солдатів і офіцерів, у яких закликали до об'єднання для боротьби за звільнення України⁷.

Успішна робота самостійників у військах і небажання УЦР підтримати ідею створення української національної армії і добиватися незалежності України штовхали М. І. Міхновського на рішучі дії. У кінці березня 1917 р. він зібрав у готелі «Прага» нараду своїх прибічників з «Українського військового організаційного комітету» і виклав своє бачення найближчого майбутнього. Промова М. І. Міхновського дійшла до нас у викладі одного з учасників наради В. Євтимовича⁸. Вона мала справді програмний характер. Промовець почав з того, що Москва не піде на надання Україні не лише са-

мостійності, а навіть автономії: «...Без України з її скарбами, навіть при Україні автономній, що добром своїм без московського контролю розпоряджатиметься, зійде Московщина до значення другорядної держави». Незалежність доведеться виборювати: «Надії на «дружню» демократію братнього народу — не лише наївні, а просто дурні». В такій ситуації — перше наше завдання — це творити власну військову силу всіма засобами, які до того будуть надаватися». М. І. Міхновський запропонував членам наради виступити перед Всеукраїнським військовим з'їздом, який мав бути скликаний найближчим часом, з пропозицією «виділити зі свого складу владу», — вибрати гетьмана. «Треба мати на увазі, — відзначив М. І. Міхновський, що «наші демократи спротивляться тому... Але гетьман зуміє, коли зайде потреба, спромогти не лише на силу фактів, але й на факти сили!» Наскільки продуманим був цей план, свідчать перші кроки, які мала зробити нова українська влада. Це — підписання миру з Німеччиною та її союзниками. «Замирившись з осередніми державами, — говорив М. І. Міхновський, — вирвемо ініціативу від московських більшовиків. Вони зараз ще безсилі, але мають страшну зброю, яка може дати їм перемогу. Це їхня безоглядність та гасло негайного сепаратного миру. І цю зброю ми мусимо їм вибити з рук...» Присутні на нараді погодилися з планом дій, запропонованим М. І. Міхновським.

Політичний розвиток вніс істотні корективи у плани М. І. Міхновського. Весняні місяці 1917 р. позначені швидким зростанням авторитету і впливу на маси Української Центральної Ради. На початку квітня 1917 р. у Києві зібрався Всеукраїнський Національний Конгрес — широкі представницькі збори делегатів від різних національних партій і соціальних груп. Самостійники були учасниками Конгресу, а М. І. Міхновський виступив перед ними з вітанням, яке, за оцінкою преси, справило «велике враження»⁹. Національний Конгрес передав свої повноваження обраній із свого складу новій Українській Центральній Раді, значно чисельнішій, ніж попередня.

З огляду на російський Тимчасовий уряд, цілком легально і «законно» прагнули вирішувати лідери Ради і «воєнне питання», інтерес до якого серед українців в армії був для них цілком несподіваним і небажаним. Кожен свій крок Рада прагнула узгодити з Петроградом. Вперше з «воєнним питанням» вона виступила на початку квітня 1917 р., коли у Києві зібрався Український Національний Конгрес. Від його імені лідери УЦР вислали до воєнного міністра, який якраз перебував у Києві, делегацію для обговорення питання про українізацію військ. До складу делегації включили двох радикал-демократів — Дм. Дорошенка і Ст. Ерастова, а також М. Міхновського — найавторитетнішого у той час у військах українського політичного діяча.

Особливих надій на цю зустріч у М. І. Міхновського не було. На відміну від радикально-демократичних членів делегації, він не чекав від Тимчасового уряду істотних поступок щодо України. Так воно і сталося. Переговори не принесли бажаних результатів. Російський воєнний міністр, який дозволив формувати на території України польський національний корпус, чеські та латиські національні військові формування, не дав згоди на створення українських військових з'єднань. Виняток було зроблено для двох бригад. Про цю вимушену поступку російських властей М. І. Міхновський повідомив делегатів Конгресу запискою, що, оприлюднена головою, викликала бурхливі оплески¹⁰.

Але, давши принципову згоду, воєнні власті гальмували вирішення конкретних питань. Тому Міхновський зі своїми однодумцями приступив до

організації першого великого з'єднання української армії цілком самостійно. У середині квітня 1917 р. на Сирецькому полі під Києвом було оголошено про створення «Першого Українського козачого ім. гетьмана Богдана Хмельницького полку». Ця подія переросла в загальнонаціональне свято. Три військові оркестри відіграли український національний гімн «Ще не вмерла Україна», після масового мітингу учасники свята влаштували маніфестацію. Було утворено делегацію військових, у складі якої були М. І. Міхновський і В. Павелко — представники Клубу ім. П. Полуботка, делегати українського полку, офіцери гарнізону. Делегація мала наміри домовитися з командуванням армій Південно-Західного фронту про статус першого українського військового з'єднання¹¹. Однак російські генерали дозволу на формування полку не дали. Справа набула надзвичайного розголосу. Самочинні дії Клубу імені П. Полуботка засуджували усі — від офіційних осіб, які представляли Тимчасовий уряд, до газет російських соціалістичних партій. У цю кампанію критики самостійників включилися і українські соціалісти. На засіданні УЦР В. К. Винниченко засудив те, що він назвав «міхновщиною», і висловив надію, що «це явище цілком часове»¹². А 20 квітня питання про створення українських військових з'єднань розглядалося на спільному засіданні київських Рад робітничих і солдатських депутатів. Представник Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів член УСДРП Є. Неронович, який виступив на засіданні, не відкидаючи в цілому ідею організації українських військових з'єднань, закликав збори «до уважнішого ставлення до національного питання, не допускаючи, щоб національна справа була підхоплена українськими зубрами і використана для їх шовіністичних цілей»¹³. Врешті-решт, побоюючись загального обурення українців у військах, командує Південно-Західним фронтом генерал Брусілов погодився на формування полку з умовою, що головна його частина відбуде на фронт, а в тилу залишиться лише 500 бійців. На подібних позиціях стояла і соціалістична більшість УЦР, яка врешті-решт також погодилася на формування українського полку з обов'язковою його відправкою на фронт, інакше «сеї стихійний рух може викликати заколот в тилу»¹⁴.

М. І. Міхновський і його прихильники зігнували наказ генерала і рішення УЦР, продовживши роботу по формуванню полку. Цю роботу досить швидко було завершено. Бажаючих було достатньо. Полк складався з 16 сотень і налічував понад 3 тис. солдатів і офіцерів. Він відмовився відправлятися на фронт, чекаючи скликання 1-го Всеукраїнського військового з'їзду та його рішень.

Військовий з'їзд відбувся в Києві на початку травня 1917 р. і зібрав 700 представників від військових організацій, фронтових і тилкових частин армії і флоту. Ці делегати мали мандати від 1580702 українців в російській армії. Це приблизно половина всіх українців, які перебували на фронті і в тилу. Президія з'їзду складалася з шести чоловік: ініціатора українізації військ М. І. Міхновського, делегата Західного фронту С. В. Петлюри, представника Виконавчого Комітету Центральної Ради В. К. Винниченка, моряка Чорноморського флоту Письменного, командира богданівського полку Ю. Капкана.

Повернувшись до своїх частин, делегати з'їзду розгорнули активну роботу по реалізації його рішень. Через деякий час з'явилися нові українські полки: ім. Гонти в Умані, ім. Сагайдачного у Житомирі, ім. П. Полуботка в Ростові-на-Дону, ім. гетьмана Мазепи у Саратові, Український Запорозький полк у Москві.

Згідно рішень 1-го Всеукраїнського військового з'їзду через місяць, на початку червня, у Києві мав відбутися 2-й з'їзд. Військовий міністр Тимчасового уряду О. Ф. Керенський заборонив його. Заборона уряду була зігнорована українськими солдатами і офіцерами і на цей раз. На з'їзд прибуло 2500 делегатів, які представляли понад 1,7 млн. чол. Заборона на проведення з'їзду викликала гостру реакцію делегатів. Тон виступаючих був рішучий; багато з них вимагало проголошення самостійності України¹⁵. Соціалістичні представники Української Центральної Ради доклали чимало зусиль, щоб ввести роботу з'їзду в необхідне їм русло. Однак резолюція, яку прийняли делегати, хоч і не містила закликів до самостійності, все ж була досить рішуча: «Пропонувати своєму найвищому представницькому органу — Українській Центральній Раді в сій справі (справі досягнення автономії.— Авт.) до Уряду більше не звертатися й негайно приступити до твердої організації краю в згоді з національними меншостями...»¹⁶.

Цьому рішенню Тимчасовий уряд не міг нічого протиставити. М. І. Міхновський, спостерігаючи наростання анархії в Росії, неспроможність уряду контролювати фронт і тил, все більше проникався переконанням, що розвиток національного руху швидко принесе бажаний результат: проголошення повної самостійності України і захоплення Українською Центральною Радою усїєї повноти влади на її території.

Однак, наростаюче прагнення до самостійності наштовхувалося на упертий, незрозумілий, майже ірраціональний опір УПСР і УСДРП, які контролювали діяльність Ради. Характеризуючи погляди українських соціалістів на початковому етапі революції, В. К. Винниченко писав у 1920 р.: «Всякий сепаратизм, всяке відокремлення себе від революційної Росії здавалося смішним, абсурдним, безглуздим. Для чого? Де ми знайдемо більше того, що тепер ми матимемо в Росії? Де по всьому світі є такий широкий, демократичний, всеохоплюючий лад?.. Де є таке забезпечення права всіх пригноблених, понижених і експлуатованих, як у Новій Росії»¹⁷. На 2-му Всеукраїнському Військовому з'їзді В. К. Винниченко заявив, що питання про самостійність України не можна буде ставити, принаймні, найближчі 50 років¹⁸.

Долаючи опір і неприховану ворожість лібералів і соціалістів, самостійники продовжували організацію українських військових частин. У червні 1917 р. близьке оточення М. І. Міхновського почало формування нового українського козачого полку. Основою його стали солдати-українці, які прибули з Чернігова, Пензи та інших місць і на київському розподільному пункті чекали відправки на фронт. Під впливом роз'яснювальної роботи членів клубу ім. Полуботка вони оголосили себе окремим військовим з'єднанням і заявили, що не виступлять на фронт доти, поки їх не визнають «Другим Українським ім. гетьмана Полуботка Козачим полком». Створення полку не було визнано ні російськими властями, ні Українською Центральною Радою. Але це не зупинило Міхновського, який продовжував роботу серед солдатів.

Поява самостійницької військової частини, чисельність якої становила близько 5 тис. чол., налякала у Києві усіх. В. К. Винниченко відвідав полк і від імені Українського Військового Генерального Комітету закликав солдатів повернутися до тих військових частин, до яких вони приписані, і у їх складі відправитися на фронт. Але полуботківці не звернули уваги на умовляння Винниченка. У відповідь Військовий Генеральний Комітет наказав інтендантським службам не видавати неслухняним солдатам обмундирування, провіанту і зброї і примусити їх таким чином капітулювати.

Результат був прямо протилежний. Він згуртував самостійників і надав їм рішучості. Вони відкрито закликали до непокори, відмови їхати на фронт, «бо тут наш фронт, тут слід захищати свободу України»¹⁹. Опинившись у Києві на початку липня, коли конфлікт Центральної Ради з Тимчасовим урядом досяг свого апогею (3 липня 1917 р. Рада опублікувала складений спільно з міністрами Тимчасового уряду II Універсал, яким питання про автономію України відкладалося на невизначений час), полуботківці під впливом офіцерів-самостійників вирішили втрутитися в події, захопити владу у місті і, поставивши Українську Центральну Раду перед фактом, змусити її проголосити самостійність. М. І. Міхновський і його товариші вірили, що керівництво Ради, впевнившись у безсиллі Тимчасового уряду, його неспроможності зупинити наростання анархії, відмовиться від свого «автономізму» і «федералізму» і перейде на позиції самостійництва.

Існував досить чіткий план повстання, який мав форму своєрідного маніфесту, написаного у звичній для самостійників формі, очевидно, самим М. І. Міхновським: «Ми, українці — козаки не хочемо мати свободи лише на папері, або пів-свободи. По проголошенні 1-го Універсалу — 2-го Універсалу ми не визнаємо! — ми приступаємо до заведення порядку на Україні. Задля цього ми всіх росіян і ренегатів, які гальмують українську роботу, скидаємо з їх постів силою, не рахуючись з російським урядом. Визнаємо Центральну Раду за свій найвищий уряд, ми поки що виганяємо зрадників з України без її відома. Коли все опануємо силою, тоді цілком підпорядкуємося Центральній Раді. Тоді вона порядкуватиме у Києві і по всій Україні як у власній хаті. Тепер же, коли починається повстання, ми виставляємо 6 своїх людей, котрі мусять усім керувати»²⁰. Ці шестеро склали комітет дії і керувалися рішеннями групи М. І. Міхновського.

У ніч з 3 на 4 липня полк полуботківців вийшов з казарм, захопив зброю, у тому числі артилерію, і направився у центр Києва. План виступу передбачав узгоджені дії двох українських полків — «Першого Українського полку ім. Б. Хмельницького» (богданівців) і «Другого Українського полку ім. П. Полуботка». Однак, командир богданівців Ю. Капкан, який спочатку погодився підтримати виступи і навіть дав присягу на вірність самостійній Україні, ознайомив з планами полуботківців Винниченка і Петлюру*, а потім спробував силами 4 рот богданівців роззброїти повстанців. Це не вдалося: частина богданівців приєдналася до полуботківців, інші — втекли разом з Ю. Капканом²¹. Повстанці без особливих перешкод вступили в Київ, захопили скарбницю, зайняли Печерську фортецю, арсенал, заарештували начальника міліції, російського коменданта міста, роззброїли юнкерів, розігнали висланий проти них 2-ий запасний батальйон²². Таким чином, полуботківці фактично взяли під повний контроль місто. Вони чекали схвалення своєї акції з боку Української Центральної Ради, до приміщення якої під жовто-блакитними знаменами вирушили. Але позиція Ради залишалася незмінною. Замість сподіваної радості, полуботківці зустріли неприховану ворожість. Рада викликала командування богданівського полку і наказала йому роззброїти повстанців. У роззброєнні брали участь члени Генерального Військового Комітету. Полуботківці були деморалізовані і не відважилися на протидію Центральній Раді. Довідавшись про такий перебіг подій, до Києва знову прибув командуючий київським військовим округом Оберучев, який під час повстання втік з міста. Він наказав юнкерам і деяким іншим вірним уряду частинам

* Потім план полуботківців був переданий російським військовим властям, попав до рук П. М. Мілюкова, який і навів його у своїй роботі про другу російську революцію.

гарнізону оточити обеззброєних полуботківців. Почалося знушення і грабіж самостійників, а три з них під час розправи загинули.

Голова Генерального Секретаріату Центральної Ради В. К. Винниченко повідомив Тимчасовий уряд про перебіг подій так: «Вночі 5 липня група українців-воєнків біля 5000 чоловік, що проходила розбивний пункт та самовільно і всупереч розпорядженню Ген. Комітету назвала себе полком імені гетьмана Полуботка, захопила арсенал, озброїлась і поставила караули коло державних установ. Генеральний Секретаріат негайно вжив рішучих заходів для встановлення порядку. Викликано військо гарнізону; як українці, так і росіяни охороняють місто. Частина повстанців заарештовано»²³. Військова прокуратура розпочала слідство, яке продовжувалося аж до жовтневого перевороту. Одним з головних документів слідства був план повстання, переданий російським військовим властям Головою УЦР М. С. Грушевським²⁴.

Незважаючи на те, що прямих доказів участі М. І. Міхновського у повстанні не було, його теж заарештували. Однак слідство по відношенню до нього не велося. Небезпечного конкурента, «авантюриста» по рекомендації В. К. Винниченка було під охороною військової жандармерії відправлено на Румунський фронт, де він мав продовжувати службу. На фронті, або у військових в'язницях опинився і ряд інших військових-самостійників. Це був важкий удар по національно-визвольному руху українського народу.

На Україну М. І. Міхновський повернувся пізньої осені 1917 р. Невідомо, чому він не поїхав до Києва, де революційні події швидко наближалися до розв'язки. Не виключено, що він залишив фронт без дозволу командування, і у столиці України його чекав арешт. Міхновський обрав місцем проживання рідну Полтавщину і негайно після повернення Лубенське земське зібрання обрало його мировим суддею повіту²⁵.

Саме у цей час, наприкінці 1917 р., на Полтавщині йшла розбудова нової політичної організації — Української демократично-хліборобської партії (УДХП). Її засновниками були Володимир і Сергій Шемети, а також відомий історик і політичний діяч В'ячеслав Липинський. У програмі УДХП, опублікованій в жовтні 1917 р., чітко сформульована самостійницька перспектива України, «повна власновільність і суверенність українського народу»²⁶. Партія заявила про необхідність аграрної реформи, ліквідацію поміщицьких латифундій. Але, на відміну від есерів, вона орієнтувалася на міцне фермерське господарство, на приватну власність на землю. Передбачалося утворення земельного фонду, до якого планувалося включити конфісковані, казенні, кабінетські, удільні, монастирські і т. п. землі, а також землі приватних власників, котрі законодавчим порядком «в міру потреби переходитимуть за викуп по справедливій оцінці у власність держави поверх певної установленної законом (не нижче трудової) норми»²⁷. Земельний фонд українська держава ділила на хутори, які передавалися у довічне, спадкове, але без права поділу, користування. Орендна плата вносилася до державної скарбниці. Таким чином, ця частина землі вилучалася з товарообігу. Решта земельної площі залишалася об'єктом куплі-продажу. Але держава брала на себе функції регулювання цього процесу, запобігаючи надмірній концентрації земель в одних руках, чи надмірній їх парцеляції.

Регулюючий вплив держави УДХП прагнула поширити на промисловість і фінансову систему. Передбачався «найширший державний контроль над національним господарством, обмеження влади банків»²⁸. У сфері робіт-

ничого законодавства хлібороби-демократи зобов'язувалися підтримувати вимоги українських робітничих партій.

Майбутню українську державу УДХП уявляла республікою з президентською формою правління. Президентська влада обмежувалася Українським сеймом, який обирався на 4 роки в результаті демократичних виборів. Виконавчу владу мав здійснювати Генеральний Секретаріат або Рада Міністрів²⁹.

Поява на політичній арені УДХП викликала негативну реакцію більшості українських національних партій. Особливо не сподобалися їм наміри зберегти, хай і в урізаному вигляді, приватну власність на землю. На цій підставі УДХП в соціалістичній і ліберальній пресі була оголошена реакційною, поміщицькою організацією. Що ж стосується орієнтації на президентську республіку, то у ній соціалістичні опоненти хліборобів-демократів вбачали їх приховані промонархічні настрої.

М. І. Міхновський, який назавжди позбавився соціалістичних ілюзій, тепер зв'язував майбутнє України саме з реалізацією хліборобсько-демократичної програми. Розроблена В. К. Липинським, ця програма якнайповніше відбивала погляди М. І. Міхновського. Він поринув у діяльність УДХП, прагнучи поширити її вплив не лише на Полтавщині, але і за її межами.

У рідні краї Міхновський повернувся у той час, коли там закінчувалася підготовка до виборів до Всеросійських Установчих зборів. Ніяких надій на успіх у хліборобів-демократів не було. Але вони вирішили взяти участь у цій кампанії, використавши її для якнайширшої пропаганди своїх поглядів. В Полтавському виборчому окрузі УДХП виступила у складі списку «Національно-республіканських груп і організацій». Першим у списку стояло прізвище М. І. Міхновського³⁰. Результати виборів продемонстрували глибину ізоляції УДХП в суспільстві. Більшість голосів одержали українські есери — 462,6 тис. чол., а список УДХП — лише 1,1 тис.³¹

Політична діяльність М. І. Міхновського на початку 1918 р. була перервана наступом на Полтавщину радянських військ. Як відомий у минулому адвокат, що активно виступав на захист селян в політичних процесах після першої російської революції, М. І. Міхновський зумів уникнути репресій, хоча, перебуваючи під пильним наглядом, майже на два місяці був виключений з політичного життя.

Нова сторінка в його політичній біографії почалася після переїзду до Києва, який відбувся вже в умовах окупації України німецькими і австро-угорськими арміями. Формально влада на Україні перебувала в руках Центральної Ради. Склад Ради залишався, в основному, есери-есдеківським, а політика її уряду змінилася мало. Вона сприяла дальшому розвалу економіки України, наростанню класової боротьби в суспільстві. Ліберальні і консервативні елементи виступили проти Ради, прагнучи створити новий режим, здатний утвердити мир і спокій на Україні.

П. П. Скоропадський в своїх мемуарах, частково опублікованих в 20-ті роки, стверджує, що УДХП «відіграла велику роль в справі повалення Центральної Ради, завдавши їй перший тяжкий удар»³². Це справді так. Першою виступила проти Ради Українська демократично-хліборобська партія, але її дії стали частиною широкої кампанії, частково зкоординованої, частково стихійної, у якій брали участь різні, а подекуди і протилежні за характером політичні сили.

Ще 6 березня в Лубнах зібрався з'їзд демократів-хліборобів, який заявив, що «селян-хліборобів не задовольняє нинішній уряд... Тільки при умові, коли селяни будуть обробляти 20—100 десятин,— тільки тоді можна

буде завести культурне господарство, при якому земля буде давати 100 і більше пудів з десятини»³³. З'їзд вислав до Києва делегацію з 205 чол., які мали викласти Центральній Раді свої вимоги: покінчити з соціалістичними експериментами, поділитися владою з хліборобами-демократами³⁴.

Це було не перше подібне звернення хліборобів-демократів до Української Центральної Ради. Ще влітку 1917 р., коли УДХП була в зародковій стадії свого формування, її полтавські представники звернулися до М. С. Грушевського і В. К. Винниченка з проханням включити до Ради членів цієї партії. Тоді соціалістичні керівники УЦР відкинули пропозицію³⁵. Тепер, після окупації України, керівники УДХП сподівалися на більшу гнучкість соціалістів. Але ці сподівання не виправдалися. Рада відмовилася від співпраці з хліборобами-демократами і на цей раз. Відмова надала рішучості членам партії, які продовжували посилювати тиск на Раду: на 27 травня 1917 р. було вирішено скликати в Києві Всеукраїнський з'їзд хліборобських організацій.

В той час генерал П. П. Скоропадський, у недавньому минулому командир першої українізованої дивізії і Головний Отаман «Вільного козацтва», разом з своїми товаришами по службі став готувати державний переворот і шукав суспільно-політичні сили, на які можна було б опертися. Його увагу привернула Українська демократично-хліборобська партія та її лідери. Відбулася зустріч генерала з М. І. Міхновським, на якій хліборобам-демократам було запропоновано спільні дії з групою П. П. Скоропадського (вона називалася «Українська народна громада») і «Союзами земельних собственников» — організаціями російських і зросійщених поміщиків³⁶. Така співпраця була неможлива: «Союзы земельных собственников» були ворогами української державності і орієнтувалися на відновлення «єдиної і неділимой». Що ж стосується УДХП, то вона, як і інші ліберальні і консервативні українські організації, прагнула знищення Української Центральної Ради, а не її реорганізації, зміни політичного курсу.

Коли делегати УДХП прибули 27 квітня 1918 р. до Києва, виявилось, що там на цей день призначено початок роботи з'їзду «Союзів земельних собственников» України, причому члени «Української народної громади» виявили бажання взяти участь у роботі поміщицького з'їзду. Це означало, що до влади в Україні при підтримці окупаційного командування рветься великоруська контрреволюція. В таких умовах лідери УДХП вирішили провести 29 квітня свій окремий з'їзд, на якому мали надію добитися компромісу з УЦР. Але німецьке командування заборонило проведення цього з'їзду, заявивши, що керівника повинен вибирати «весь народ»³⁷. 29 квітня на цей з'їзд, який зібрав 6 тисяч поміщиків і багатоземельних селян, прибув П. П. Скоропадський і був проголошений гетьманом Української Держави. У роботі з'їзду, як приватні особи, брали участь і деякі хлібороби-демократи.

УДХП спробувала вплинути на формування гетьманського уряду. Зібравшись, врешті-решт, 30 квітня на своє засідання, партія звернулася до П. П. Скоропадського з листом, у якому формулювала своє бачення складу і завдань гетьманського уряду: «В українському уряді більшість постів повинно належати тим діячам, які тривалою своєю працею показали відданість українській національній ідеї», «у ньому не повинно бути людей, які тяжіють до Росії, чи Польщі». Ознайомившись з листом, гетьман прислав хліборобам-демократам свого, який закінчувався словами: «Думки, висловлені у вашій заяві, ... мої думки»³⁸. Однак нічим конкретним ця заява не була підкріплена. Пропозиції призначити М. І. Міхновського прем'єром,

з якими виступали як близькі його друзі, так і він сам, гетьманом відкидалися. П. П. Скоропадський не був типовим «малоросом» і, за оцінкою Є. Маланюка, «під багатьма оглядами стояв незмірно вище від більшості лідерів Центральної Ради». Але «... він залишив нам класичний приклад українського політичного гамлетизму, який, до речі, тісно зв'язаний з традиційним малоросіянством»³⁹. Можливості П. П. Скоропадського, який діяв в умовах німецько-австрійської окупації, були значно менші, ніж у діячів Центральної Ради, ініціатива яких обмежувалася хіба що їх автономістсько-соціалістичними комплексами. Однак, і у цих умовах він прагнув створити дієву структуру влади усіх рівнів. На це у свій час не спромоглася соціалістична Центральна Рада, що стало однією з важливих причин її краху, а разом з тим поставило на грань загибелі молоду українську державність. Цієї помилки прагнув уникнути гетьман, завоювавши у такий спосіб симпатії усіх державницьких елементів, які, нарешті, побачили силу, здатну добитися стабільності і порядку на території України. Але він опирався на місцеву бюрократію, яка служила у свій час самодержавству, на політичних діячів кадетського, чи октябристського напрямку, і цим самим вступав у конфлікт з українськими національними партіями. Скоропадський добивався відновлення приватної власності і, особливо, створення життєздатної системи аграрних відносин, як основи економічного життя України. Тут його погляди співпадали з програмою УДХП. Але він під тиском свого оточення змушений був йти на відновлення великопомісного землеволодіння, і цим протиставив себе абсолютній більшості населення, майже усім політичним партіям і організаціям, у тому числі УДХП. «Я більше був на стороні хліборобів-демократів, але мусив у той же час рахуватися з далеко сильнішим «Союзом» (земельних собственников)»⁴⁰, — писав П. П. Скоропадський в своїх «Споминах». В результаті, замість прем'єрського, чи хоча б ключового міністерського поста, гетьман запропонував М. І. Міхновському третьорядну роль «Бунчужного товариша», тобто особистого радника. Міхновський відмовився співпрацювати з гетьманським режимом і разом із своєю партією став до нього в опозицію, не залишаючи надій на еволюцію гетьманського режиму, прагнучи усіма легальними способами прискорити її⁴¹.

В легальну опозицію до режиму стали і деякі інші національні партії і організації: самостійники-соціалісти, соціалісти-федералісти, Українська трудова партія, «Об'єднана рада залізниць України», Поштово-телеграфна Спілка. Вони створили Український національно-державний союз (УНДС), метою якого була «активна участь в державному будівництві». У середині травня 1918 р. з участю М. І. Міхновського Союз відредагував і направив до гетьмана меморандум, у якому звинуватив кадетів і октябристів, які склали кабінет Скоропадського, у антинаціональній політиці. «Добрий державний лад може завести тільки національний діловий кабінет, складений в більшості з відомих українських діячів, взагалі з осіб української орієнтації, які мали б повне довір'я широких українських мас»⁴². Але гетьман відповів відмовою.

10 червня делегація УНДС відвідала начальника німецького генштабу в Києві Гренера. Член делегації М. І. Міхновський заявив на зустрічі: «Делегатація визнає гетьмана главою України, але його кабінет міністрів не виправдовує надій українських партій. Слід замінити нинішній кабінет, бо він складається з ворогів українського народу...»⁴³. Однак розуміння у Гренера добитися не вдалося. Це визначило долю УНДС. Організація розпалася, а на її місці утворився Український національний союз (УНС), контроль над

яким опинився в руках есерів і ескеків. Хлібороби-демократи в роботі цього об'єднання не брали участі.

Реакційна політика гетьманського уряду викликала загальне незадоволення на Україні. Позиції окупантів значно ослабли. На Західному фронті перевага військ Антанти ставала все очевиднішою. Почалися пошуки нових політичних комбінацій, у які були втягнуті різні політичні партії. 14 жовтня генерального консула Німеччини в Києві Тіля відвідала делегація УДХП на чолі з М. І. Міхновським, С. М. Шеметом і Д. І. Донцовим. Делегація виклала свою точку зору на питання про вихід з кризи: «Самостійна Україна на чолі з гетьманом Скоропадським, ... усунення з України груп російської орієнтації, прискорення організації національно-української добровольної армії»⁴⁴. У той же день Тіль прийняв і делегацію Українського національного союзу, очолювану В. К. Винниченком.

Результатом усіх цих переговорів був коаліційний кабінет, у якому більшість, як і раніше, залишалася за кадетами, але разом з тим, включалося декілька членів Української партії соціалістів-федералістів. До складу уряду рекомендувався і М. І. Міхновський, однак його кандидатура була відкинута кадетами. Таким чином, істотних змін в складі і політичній орієнтації гетьманського уряду не відбулося. 16 листопада 1918 р. газета «Нова Рада» визнала, що «українські діячі, які увійшли до складу кабінету, не могли розглядати на своїх засіданнях принципові питання про зміну курсу». Це визначило і ставлення до нового уряду УДХП: безумовне недовір'я⁴⁵.

Коаліційний уряд існував недовго. 14 листопада, в умовах краху окупаційного режиму, соціалісти-федералісти вийшли з уряду. Новий кабінет був складений з осіб великоруської орієнтації. Того ж дня була опублікована «Грамота» гетьмана, яка демонструвала остаточний розрив режиму з українськими національними силами і відкрити переорієнтацію його на великоруську контрреволюцію. Цей новий курс закамфлювався закликком до створення Федеративної Росії. «В цій федерації,— говорилося у «Грамоті»,— Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї йшов порядок і законність»⁴⁶. Представники німецького воєнного командування були точніші в оцінці ситуації. Характеризуючи політичні цілі нового уряду, вони прийшли до висновку, що «вони більш-менш чітко спрямовані на возз'єднання з Великоросією, причому Україні в кращому випадку залишається деяка видимість автономії»⁴⁷.

Спроба чергового «возз'єднання» України з Росією, яка здійснювалася в умовах загального повстання в Україні, викликала консолідацію національних сил різних політичних орієнтацій. В ніч з 13 на 14 листопада, за день до проголошення гетьманом федерації з Росією на тасмному засіданні УНС була вибрана Директорія Української Народної Республіки, яка проголосила своєю метою «відновлення республіканського ладу» на Україні.

Не довіряючи соціалістам, М. І. Міхновський, як і усі хлібороби-демократи, не підтримував ідеї масового антигетьманського повстання, як єдиного способу захистити суверенітет України. Коли ж це повстання стало фактом і розгорнулася збройна боротьба між військами Директорії, очолюваними С. В. Петлюрою, і залишками гетьманської армії, представники УДХП виступили з ідеєю примирення сторін і створення національно-демократичного кабінету при збереженні гетьманату. З такою пропозицією, написаною М. І. Міхновським, у Одесу, до представників союзного командування, виїхали Шемет і Любарський-Письменний. Передбачалося, що союзники вплинуть на ворогуючі сторони, примусять їх примиритися. Одночас-

но, М. І. Міхновський виїхав до Харкова, де знаходився один з найкращих корпусів повстанців — Запорізький⁴⁸. Але обидві місії закінчилися провалом. Міхновський і Шемет повернулися до Києва ні з чим. Тоді УДХП пішла на останній крок: її делегація з'явилася у німецькому посольстві, щоб запропонувати своє посередництво в переговорах між гетьманом і повстанцями. Делегати хліборобів-демократів «висловили думку, що коли гетьман наважиться сформулювати національний український кабінет, то Петлюра і його прибічники погодяться скласти зброю»⁴⁹. Це був акт відчаю. Спроби мирного вирішення конфлікту стали неможливими: повстання наближалось до переможного завершення.

Характеризуючи ставлення хліборобів-демократів до усіх цих подій, С. Шемет пізніше писав: «Партія у цілому у повстанні проти гетьмана участі не приймала»⁵⁰. Уже після його завершення декілька її авторитетних членів увійшли до складу УНС⁵¹, прагнучи утримати Директорію «від крайностей».

М. І. Міхновського серед них не було. Його ставлення до Директорії було вкрай негативне. У ній він вбачав соціалістичний режим, який своєю незваженою політикою веде до дальшої анархії в аграрних відносинах і промислового житті, сприяє розвалу адміністративного апарату, розкладає армію і робить Україну безсилою у боротьбі з зовнішньою небезпекою, а особливо, більшовицькою Росією. М. І. Міхновського обурювали спроби Голови Директорії В. К. Винниченка і Голови уряду УНР В. М. Чехівського ввести на Україні якусь подобу радянської системи і на цій основі порозумітися з більшовиками, витіснити з політичного життя несоціалістичні партії і групи. Віктор Андрієвський, один з відомих хліборобів-демократів Полтавщини, у своїх споминах згадує розмову з М. І. Міхновським, яка відбулася у перші дні після вступу військ Директорії до Києва:

«Там (тобто, у складі Директорії.— Авт.), пане добродію, не дураки, а ідіоти! Повні і безпросвітні паралітики, котрим одна дорога — до дому божевільних!

Міхновський взагалі темпераментна людина і не любить перебирати у висловах...

— Але ж бо є різні стадії божевілля, деякі вдаєтьсявилічити при відповідній курації. Треба тільки подбати про хворого.

— Скажіть, як можна виходити безпросвітнього ідіота-маньяка, що сам лізе у прірву й усіх, хто має нещастя бути коло нього, туди ж тягне за собою, та ще у гарячковім бреді бурмоче, що він спасає людськість»⁵².

Наприкінці 1918 — на початку 1919 р. хлібороби-демократи розробили план усунення Директорії від влади. У цей час радянські війська широким фронтом наступали на Україну, а армія УНР розвалювалася на очах. «Необхідно щось робити! Інакше — кінець Україні. Держава наша загине...», — заявив на нараді керівництва УДХП М. І. Міхновський. Було вирішено зв'язатися з Є. Коновальцем — комендантом корпусу «Січових стрільців», який перебував у Києві, і П. Болбачаном — командиром Запорозького корпусу, що дислокувався на Харківщині. Це були дисципліновані і боєздатні частини армії, командири яких співчували УДХП⁵³. З їх допомогою було вирішено встановити режим диктатури, добитися нормалізації економічного і соціально-політичного життя, ліквідувати наслідки безладдя і анархії. «Необхідно їхати до Болбачана. Єдина надія на нього», — таким було рішення УДХП.

Сповнений рішучості і надій, М. І. Міхновський не здогадувався, що місія до П. Болбачана — його остання політична акція. Запорозький корпус

відступав до Дніпра, і Міхновський застав його аж у Кременчуці. Наступного дня з наказу С. Петлюри П. Болбачана було заарештовано. Цей арешт остаточно дезорганізував фронт. На нещастя, Міхновський тяжко захворів на плямистий тиф і потрапив до лікарні. Там його було заарештовано більшовиками, які вступили до міста на плечах відступаючих військ Директорії. Деякий час він, хворий, перебував у в'язниці, але завдяки численним проханням місцевої інтелігенції і деяких більшовиків-українців, які пам'ятали М. І. Міхновського по його виступах на захист українських селян на судових процесах, ув'язнення було замінене утриманням під наглядом у приватному помешканні. Після захоплення Кременчука військами отамана Григор'єва він знову опинився на свободі. Однак, з політичного життя Міхновський був виключений. Важка хвороба підірвала його здоров'я. Він переїхав до себе на Полтавщину, де перебував під наглядом місцевої ЧК⁵⁴.

На початку 1920 р. М. І. Міхновський опинився в Новоросійську. Звідси він пробував виїхати за кордон, але денікінці відмовили видати йому, «як відомому непримиренному ворогу Росії», відповідну візу. Чотири роки М. І. Міхновський прожив на Кубані. Тут він учителював, працював в кооперативних органах. Про цей період його життя майже нічого не відомо. Чи цікавився він політикою? Чи продовжував боротьбу у нових, незвичних умовах населеної українцями Кубані? Як склалося його особисте життя? На ці і безліч інших запитань відповісти неможливо.

Доля розпорядилася так, щоб свої останні дні М. І. Міхновський прожив на Великій Україні, у її історичному серці — Києві. Весною 1924 р. він повертається сюди і через деякий час його заарештовують органи ДПУ. Важко сказати, чому він приїхав туди, де про його погляди і минулу діяльність дуже добре знали. Можливо, він через Україну хотів виїхати за кордон. С. Шемет у своїй посмертній згадці про М. І. Міхновського писав, що той цікавився життям за кордоном і в одному з небагатьох листів, які зумів переправити з України, писав про бажання покинути Батьківщину⁵⁵. Важко сказати, як велося в ДПУ слідство, чи була взагалі відкрита «справа Міхновського». Відомо лише, що після декількох днів допитів його звільняють з-під арешту. Але вже наступного дня, 3 травня 1924 р., трапилася трагедія: М. І. Міхновського не стало. Його було знайдено повішеним у садку біля будинку, де він квартирував. Що то було? Вбивство чи самогубство? Точної відповіді немає. На відкриті, умотивовані розправи тоді ще не наважувалися. Така розправа могла б зупинити процес реєміграції на Україну учених, спеціалістів і діячів культури, яка продовжувалася з початку 20-х років і яку Радянська влада прагнула стимулювати. Важливіше було скомпрометувати відомого і небезпечного діяча національно-визвольного руху. Інсценоване самогубство могло прислужити цим задумам якнайкраще. У всякому разі, жодних доказів самогубства у радянській пресі наведено не було.

• • •

...М. І. Міхновський прожив 51 рік. На політичній арені України він з'явився несподівано і вніс сум'яття в усталений світ лояльного українофільства. Він зруйнував цей по-своєму комфортний, добре влаштований світ. Він перший кинув українському освіченому суспільству гіркі докори і звинувачення у пристосуванстві, відсутності політичної волі, державницьких прагнень. Він перший закликав до боротьби за самостійність України і обгрунтував необхідність, глибоку історичну обумовленість цієї боротьби.

М. І. Міхновському пощастило у одному: він написав майже усе головне, що хотів написати. Вся його публіцистика, політологічні статті і програмні документи могли б уміститися у одному невеликому томі. А склали вони цілу епоху в історії української суспільно-політичної думки.

Його долю важко назвати щасливою. Він часто робив те, що більшості не подобалося. Усе своє свідоме життя Міхновському доводилося відстоювати ідеї, які більшість не сприймала. Усе життя він був приречений йти «проти течії». Робив він це гаряче, безкомпромісно, настійно. Відрізнявся непоступливим, упертим характером. Здобув стійку репутацію складної людини, з якою важко спілкуватися. Був розкритикований, осміяний, відторгнутий. Надзвичайна цілісність особистості звужувала коло його друзів: близькими ставали лише ті, хто поділяв його політичні погляди.

Багатьом, надто багатьом здавалося, що це людина з далекого минулого, що вона випадково попала у ХХ століття і безслідно щезне. І ось пройшло майже 70 років після його трагічної смерті. Настає момент переосмислення, момент істини.

Устремління політичних діячів і мислителів минулого прийнято звиряти з головною лінією історичного розвитку. Ця лінія губиться у глибині десятиліть, проходить через сучасність і спрямовується у майбутнє. Саме вона точно визначає вектор історичного процесу. Але політиків — живих людей, обтяжених традиціями минулого — круговерть подій і пристрастей часто заносить далеко від головного русла історії. Їм буває важко утриматися у цьому фарватері, узгодити свої дії з логікою історичного процесу. Та саме міра цієї узгодженості є одним з найточніших способів визначити справжню, а не плакатну, декларативну роль політика. Дуже часто у подібних випадках біографам доводиться захищати своїх героїв від суворого суду історії рятівною формулою: «людина свого часу». Майже усі видатні сучасники М. І. Міхновського, активні діячі українського національно-визвольного руху першої чверті ХХ століття, потребують такого захисту. М. І. Міхновський до них не належить. Він не потребує захисту сучасників. Його неможливо назвати «сином свого часу». Зі «своїм часом» він взагалі не був у злагоді. Він належав до тієї нечисленної категорії політичних діячів, які живуть у двох часових вимірах: серед своїх сучасників і серед нащадків. Такі люди, як правило, рідко бувають вправними політиками. Їм важко враховувати життєві реалії, йти на постійні компроміси, без чого реальна політика неможлива. Але, попри все, М. І. Міхновський і для своїх сучасників зробив дуже багато. Він ніколи не був «кабінетним» діячем, що діють за кулісами подій. Його участь у суспільно-політичному житті України була надзвичайно активною. Він започаткував політичну традицію, яка вже ніколи не переривалася — традицію новітнього українського самостійництва і робив відчайдушні спроби наблизити перспективу самостійності конкретними ділами.

За свого життя Міхновський був приречений на невдачі. Така невблаганна доля тих, хто надто випереджає час. Не зробила вона винятку і для Міхновського. Майже усі його конкретні починання оберталися невдачами. Але це невдачі особливого гатунку. Вони з розряду тих невдач, які у майбутньому відгукуються тріумфом. Без цих невдач самостійників першої чверті ХХ століття не було б державної незалежності України у кінці цього століття.

У М. І. Міхновського були помилки. Не роблять їх лише небожителі. Не все, про що говорив він у свій час, відповідає стандартам кінця ХХ століття, у тому числі одному з найважливіших: про пріоритет прав особи перед пра-

вами нації. Але Міхновський взагалі не орієнтувався на зовнішні, умоглядні стандарти, особливо ті, що склалися у відносно благополучних умовах Західної Європи, народи якої сотні років розвивалися в умовах державної незалежності. У нього був головний орієнтир: знедолена Україна, її нещасний народ, його поставлене під сумнів майбутнє. Тому, мабуть, в умовах, подібних до тих, у яких опинилася Україна, мова повинна була б йти не про верховенство прав людини над правами нації, а про гармонію цих прав. Адже поняття «народ» — не гола абстракція. Народ — це сукупність особистостей. Існування народу — неодмінна умова розвитку особистості. Якщо зникає народ, то питання про права особи також втрачають сенс. На світогляді і діяльності Міхновського ця загроза існуванню українського народу відбилася особливо глибоко, викликавши у ряді випадків крайнощі, неадекватні реакції. Але відкинемо все випадкове, другорядне, необов'язкове, дрібне.

Майже столітня історична дистанція дозволяє зробити це. Згадаємо у Міхновського головне, фундаментальне, окинемо поглядом його постать на фоні подій усього ХХ століття, а не одного з довільно вибраних, вузьких періодів. Міхновський з когорти тих діячів, які вимагають саме такого, масштабного підходу. Якщо ми зробимо це неупереджено, то мусимо визнати: те, до чого прагнув Міхновський — самостійності України, справедливого соціально-економічного ладу, побудованого на різних формах власності, всебічного розвитку культури і духовного життя, національного відродження — усі ці його прагнення відповідали найглибшим тенденціям історичного розвитку.

¹ Мірчук П. Микола Міхновський.— С. 55.

² Див.: Киевская мысль.— 1917.— 4 березня.— 5 березня; Дорощенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. В 4-х частинах. Галицька руїна 1914—1917 років.— Ч. 1.— Львів, 1923.— С. 71; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник.— К., 1987.— С. 584; Яневський Д. Українська Центральна Рада: перші кроки до національної незалежності (березень-листопад 1917 рр.). Препринт № 1.— Київ: АН УРСР, 1990.— С. 3—4.

³ Южный край (Харьков).— 1917.— 28 марта; Киевская мысль.— 1917.— 12 апреля.

⁴ ЦДАЖР України, ф. 4405, оп. 1, спр. 181, арк. 364.

⁵ Киевская мысль.— 1917.— 6 мая.

⁶ Нова Рада.— 1917.— 25 березня; Київська земська газета.— 1917.— 25 березня.

⁷ Історія українського війська. Видання Івана Тиктора.— Львів, 1936.— С. 359.

⁸ Див.: Євтимович В. Військо йде. Уривок зі спогадів про вересень 1917 р. в Києві.— Львів, 1937.— С. 103—106.

⁹ Київська земська газета.— 1917.— 29 квітня.

¹⁰ Вісті з Української Центральної Ради.— 1917.— № 3.— С. 1.

¹¹ ЦДАЖР України, ф. 4405, оп. 1, спр. 181, арк. 364.

¹² Там же, ф. 1115, оп. 1, спр. 13, арк. 13.

¹³ Королівський С. М., Рубач М. А., Супруненко М. І. Перемога Радянської влади на Україні.— К., 1967.— Т. 1.— С. 99.

¹⁴ ЦДАЖР України.— Ф. 1115, оп. 1, спр. 11, арк. 187; Винниченко В. Відродження нації.— Ч. 1.— С. 136.

¹⁵ Киевская мысль.— 1917.— 8 июня.

¹⁶ Винниченко В. Відродження нації.— Ч. 1.— С. 201—202.

¹⁷ Там же.— С. 43.

¹⁸ Вісті з Української Центральної Ради.— 1917.— № 113.— С. 1.

¹⁹ Там же.— № 11—12.— С. 4.

²⁰ Мільков П. Н. История второй русской революции.— София, 1921.— Т. 1.— Вып. 1.— С. 80.

²¹ Дорощенко Д. М. Історія України (1917—1923).— Т. 1.— Ужгород, 1923.— С. 366.

²² Русское слово.— 1917.— 7 июля.

²³ Вісник Українського Військового Генерального Комітету.— 1917.— № 18.— С. 7.

²⁴ ЦДА України, ф. 337, оп. 1, спр. 6065, арк. 15—16.

²⁵ Чого домагається для Українського народу блок Українських національно-республіканських партій і організацій // Додаток до газети «Вісник Полтавського губернського громадського комітету».— 1917.— 31 жовтня.

- ²⁶ Матеріали до програми. Видання Української демократичної партії (Нарис програми Української Демократичної хліборобської партії (укл. В. К. Липинським 31 серпня 1917 р. в м. Полтава). Лубни, 1917.— Ч. 1.— С. 5.
- ²⁷ Там же.— С. 20.
- ²⁸ Там же.— С. 19.
- ²⁹ Там же.— С. 16.
- ³⁰ Вісник Полтавського губернського громадського комітету.— 1917.— 31 жовтня.
- ³¹ Андрієвський В. З минулого. 1917 рік на Полтавщині.— Берлін. 1925.— Ч. 1.— С. 150—156.
- ³² Скоропадський П. Уривки із споминів // Хліборобська Україна.— 1924—25.— К. 5.— С. 61. Повний рукописний текст мемуарів П. Скоропадського зберігається в архіві Східноєвропейського дослідного інституту імені В. Липинського (м. Філадельфія, США). Вони підготовлені до друку і мають вийти у світ в Україні і в США найближчим часом.
- ³³ Нова Рада.— 1918.— 11 квітня.
- ³⁴ Там же.— 13 квітня; Дорощенко Д. Історія України. 1917—1923 рр.— Ужгород. 1930.— Т. II.— С. 17.
- ³⁵ Андрієвський В. З минулого. 1917 рік на Полтавщині.— Берлін. 1925.— Ч. 1.— С. 64—65.
- ³⁶ Скоропадський П. Уривки із споминів.— С. 61.
- ³⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.— Т. III.— С. 142.
- ³⁸ Там же; Шемет С. До історії УДХП // Хліборобська Україна.— Зб. 1.— Відень, 1920.— С. 71.
- ³⁹ Маланюк С. Малоросійство // Літературна Україна.— 1917.— 13 вересня.
- ⁴⁰ Скоропадський П. П. Уривки зі споминів.— С. 71.
- ⁴¹ Шемет С. Микола Міхновський.— С. 24.
- ⁴² Нова Рада.— 1918.— 14 травня.
- ⁴³ Крах германской оккупации на Украине. (По документам оккупантов.) — М., 1936.— С. 28.
- ⁴⁴ Там же.— С. 141.
- ⁴⁵ Відродження.— 1918.— 23 жовтня.
- ⁴⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр.— Відень, 1921.— Т. III.— С. 120—121.
- ⁴⁷ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине, 1918.— (Б. м.): ОГИЗ, 1942.— С. 193.
- ⁴⁸ Шемет С. Микола Міхновський.— С. 26; Андрієвський В. З минулого. Від гетьмана до Директорії — Т. II. — Берлін, 1923.— С. 194; Деникин А. И. Французы в Одессе // Французы в Одессе. Из белых мемуаров.— Л.: Красная Новь, 1928.— С. 91.
- ⁴⁹ Крах германской оккупации на Украине (По документам оккупантов).— М., 1936.— С. 28.
- ⁵⁰ Шемет С. Микола Міхновський.— С. 26.
- ⁵¹ Відродження.— 1918.— 22 грудня.
- ⁵² Андрієвський В. З минулого. Від гетьмана до Директорії.— Т. II. — Берлін, 1923.— С. 58—60.
- ⁵³ Винник. Хресним шляхом // Наш шлях (Літературно-науковий додаток).— 1920.— 9 травня.
- ⁵⁴ Шемет С. Микола Міхновський.— С. 27.
- ⁵⁵ Там же.